

Janusz Pietrzak

 [HTTPS://ORCID.ORG/0000-0003-3929-0802](https://orcid.org/0000-0003-3929-0802)

Piotr Wawrzyniak

 [HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-1216-9968](https://orcid.org/0000-0002-1216-9968)

Patryca z herbem Godziemba z poznańskiego przedmieścia Święty Wojciech

A Counter Die with the Godziemba Coat of Arms
from the Poznań Suburb of St. Wojciech

Abstrakt: Od swojego zarania przedmieście Święty Wojciech, położone na północ od miejskich murów, w widłach dwóch niewielkich cieków – Rudnika (Bogdanki) i Wierzbaka, lewobrzeżnych dopływów Warty, pełniło niezmiernie ważną rolę w systemie gospodarczym lokacyjnego Poznania. Tutaj, korzystając z wydajnych cieków wodnych i bogatych złóż gliny, stawiano młyny i folusze, zakładano warsztaty płóciennicze, a nade wszystko zajmowano się

wytwórczością ceramiczną. W 1993 r., niemalże w centrum dawnego przedmieścia, u zbiegu ulic Św. Wojciech i Podgórze, natrafiono na relikty kaflarni z drugiej połowy XVI w. Kilkanaście lat później w jednym z sondaży założonym na zapleczu tegoż warsztatu zarejestrowano gliniane fragmenty renesansowej formy kaflarskiej – patrycy, ozdobionej tarczą z herbem Godziemba, podtrzymywaną przez młodego mężczyznę, tzw. trzymacza.

Słowa kluczowe: Poznań, przedmieście św. Wojciech, warsztat garncarski, patryca, matryca, forma kaflarska, herb Godziemba

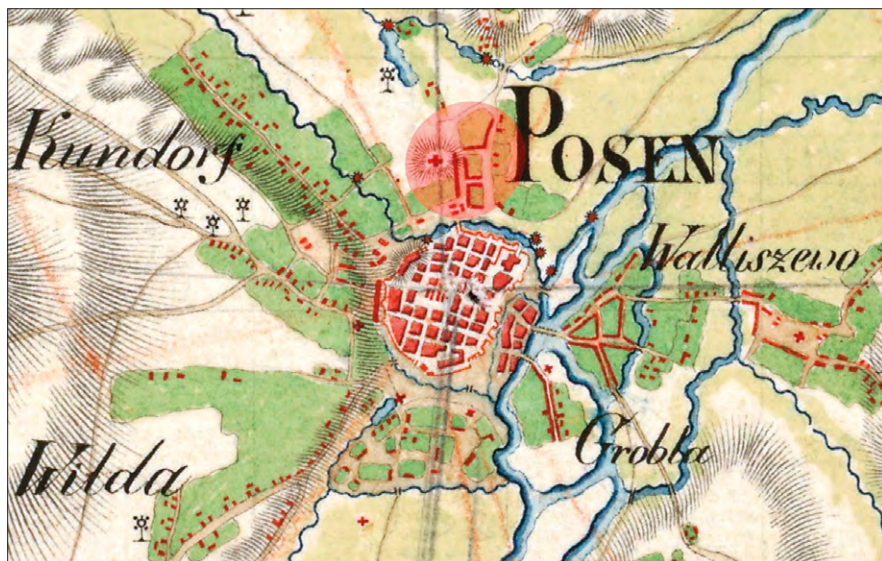

Wymienione w tytule niniejszego artykułu przedmieście Święty Wojciech, usytuowane za Bramą Wroniecką, stąd zwane też wronieckim (Wiesiołowski 1982: 191), było – obok świętomarcińskiego, najstarszym w obrębie średniowiecznej konurbacji poznańskiej. Zajmowało stosunkowo rozległy i mocno zróżnicowany fizjograficznie obszar, położony na północ od miasta, zamknięty wodami Warty oraz dwóch jej lewobrzeżnych dopływów – Wierzbaka oraz Rudnika (inaczej Bogdanki); tego ostatniego ujętego na wysokości murów miejskich w fosę (ryc. 1).

Rdzeniem osady były grunty skupione wokół parafialnego kościoła pw. Św. Wojciecha, początkowo własności poznańskiej kapituły katedralnej, potem miejscowego plebana; terenami położonymi bezpośrednio przed Bramą Wroniecką władało natomiast miasto¹. W 1564 r. spod jurysdykcji miejskiej i duchownej wyłączono fragment zachodniej partii Wzgórza Św. Wojciecha, który nadano Ostrorogom herbu Nałęcz. Jeszcze w tym samym roku Ostrorogowie przekazali nieruchomość braciom czeskim, którzy utrzymali się tutaj do drugiej dekady następnego stulecia. Po nich majątność tę przejęli, za zgodą „całego pospólstwa” Poznania (Rutkowska 2012: 45), karmelici bosci, którzy pobudowali tu, dokładnie naprzeciw kościoła parafialnego, klasztor wraz z kościołem pw. Św. Józefa. Zakonnicy wkrótce powiększyli swoją posiadłość o południowo-zachodnią część świętowojciechowego wzgórza, gdzie zlokalizowali pustelnię pw. Św. Eliasza z murowanymi oratoriami pw. Św. Józefa i Św. Teresy, celami mieszkalnymi i kaplicą pw. Matki Boskiej (Kurzawa i in. 1998: 111).

Od zarania przedmieście pełniło w systemie gospodarczym Poznania niezmiernie ważną rolę. Położone przy trakcie wiodącym ku miastom północnej Wielkopolski oraz Zachodniego Pomorza, otoczone wydajnymi ciekami wodnymi, zachęcającymi do stawiania młynów i foluszy (było ich co najmniej kilkanaście), bogate w przydatne do produkcji garncarskiej i strycharzkiej złoża glin przyciągało przedstawicieli określonych grup zawodowych, przede wszystkim garncarzy, tkaczy oraz sukienników. Ci pierwsi, wraz ze strycharzami i murarzami, a także osobami parającymi się wydobywaniem gliny, choć działali na przedmieściu zapewne i wcześniej, to dowodnie zaznaczyli nań swoją obecność dopiero około połowy XV w. (Wiesiołowski 1982: 193). W najstarszym spisie ludnościowym Poznania z 1514 r. odnotowano w rejonie *Ante portam Wroniczensem* nazwiska aż kilkunastu garncarzy, w tym co najmniej siedmiu właścicieli domów (*Najstarszy spis obywateli...* 1996: 214–216), w dokumencie z 1634 r. wymieniono dwóch przedstawicieli tej profesji (*Lustracje i opisy...* 1960: 82–83), zaś z roku 1651 – pięciu (*Statuty i wilkierze...* 1998: 29–31). W przekazach źródłowych wielokrotnie napomknięto również o funkcjonowaniu na zachodnim skraju osady cegielni miejskiej (do 1407 r. w rękach prywatnych) z dwoma piecami i wapiennikiem, dalej kilku kuźni, wspomnianych już młynów i foluszy, w tym miejskiego zwanego Walkmłynem, warsztatów płócienniczych (Wiesiołowski 1982: 194). Za Bramą Wroniecką, na terenach miejskich działał także kutłof starozakonnych (Rutkowska 2012: 35). Swoją „przemysłowy” charakter wronieckie przedmieście utrzymywało aż do drugiej połowy XX w.

¹ Warto w tym miejscu jednak zaznaczyć, że przedmieściem poczęto w źródłach określać obszary przed Bramą Wroniecką dopiero pod koniec XVI w. (Kulejewska 1988: 401).

Ryc. 1. Przedmieście Święty Wojciech (w owalu) na fragmencie mapy z końca XVIII w. Za: Gilly, Cron 1793–1796.

Pierwsze wzmianki o odkryciach materialnych śladów bytności garncarzy na Wzgórzu pochodzą jeszcze z czasów pruskich. I tak w 1914 r. do Działu Historii Kultury Kaiser Friedrich Museum in Posen (obecnie Muzeum Narodowe w Poznaniu) nieodnotowany z imienia von Wendaff przekazał fragmenty szklawionych kafli renesansowych znalezionych na placu Św. Wojciecha. Aczkolwiek nie ma pewności, gdzie ów plac znajdował się, bo na ówczesnych planach miasta nazwy takowej nie odnotowano, przyjęto, że rzeczony kafele zalegały na obszarze pomiędzy kościołami Św. Wojciecha i Św. Józefa (Kaczmarek 2008: 315). Do zbiorów muzealnych trafiły również ułamki kafli zebranych przez ucznia A. Zoellnera przy ul. Św. Wojciecha 9 (Kaczmarek 2008: 318). Pomimo tak obiecujących początków archeolodzy jeszcze długo nie wykazywali większego zainteresowania dawnym przedmieściem i na dobre zadomowili się tutaj dopiero kilkadziesiąt lat później, w połowie lat siedemdziesiątych ubiegłego stulecia. Do tego czasu wiedzę o tym zakątku miasta kształtowali niemal wyłącznie historycy, historycy sztuki i architektury, suponując m.in. obecność wczesnośredniowiecznego grodziska w rejonie Wzgórza Św. Wojciecha².

² Wykonana w 1959 r. seria odwiertów w rejonie kościoła Św. Wojciecha (Żak 1977: 158) z wynikiem negatywnym obalila tę hipotezę (Kaczmarek 2008: 315). Wielokrotnie natrafiano jednak na ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego, najstarsze z przełomu XI/XII w., przede wszystkim na południe i południowy zachód od rzeczony kościoła (Kaczmarek i in. 2012: 11).

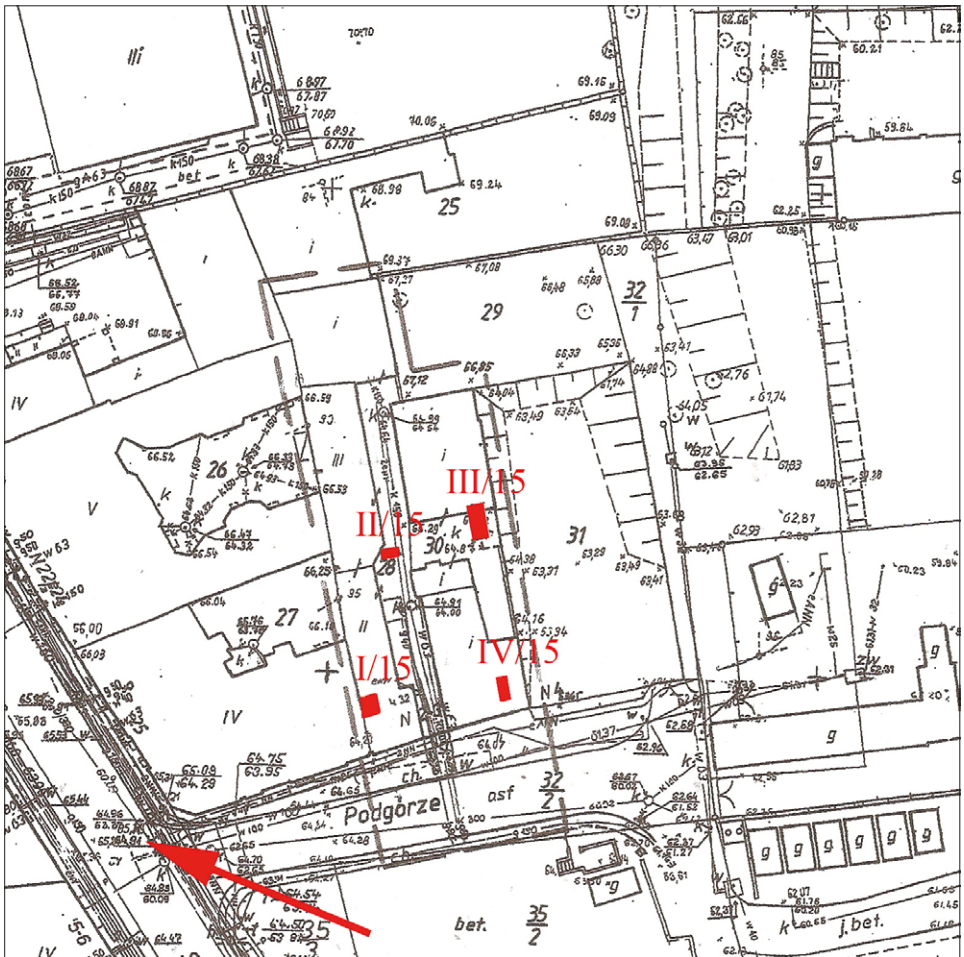
Ryc. 2. Hałda gruzu ceramicznego z dawnej garncarni zalegająca na posesji przy ul. Podgórze 2/3 w Poznaniu. Stan na 30 listopada 2015 r. Fot. P. Wawrzyniak.

Od 1975 r. Wzgórze penetrowała ekipa archeologów pod ogólnym kierownictwem Zbigniewa Karolczaka z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Badania miały charakter ratowniczy i były prowadzone w związku z instalowaniem w latach 1976–1977 ciepłociągu w rejonie klasztoru karmelitów przy ul. Działowej 25, budową w 1983 r. nowej siedziby klasztornej karmelitanek przy ul. Św. Wojciech 19/20 oraz – w roku 1996 – Krypty Zasłużonych Wielkopolan przy kościele Św. Wojciecha (Kaczmarek 2008: 316 i n.; Kaczmarek i in. 2012: 8)³.

Niezmiernie interesujących odkryć dokonano zwłaszcza w trakcie budowy ciepłociągu, który poprowadzono w kilkusetmetrowej długości wykopie usytuowanym na północnym zboczu i kulminacji świętowojechowego wzgórza, od obecnej ul. gen. Tadeusza Kutrzeby do południowo-zachodniego naroża klasztoru karmelitów (Kaczmarek i in. 2012: ryc. 2). W wykopie natrafiono na liczne doły wypełnione potłuczonymi fragmentami naczyń, kafli, dachówek, płytek

³ W obu źródłach zaistniały pewne niewielkie rozbieżności w kwestii datowania poszczególnych etapów robót. Na przykład w publikacji Jarmili Kaczmarek (2008) nie wspomniano o badaniach Z. Karolczaka w 1993 r., prawdopodobnie prowadzonych w rejonie kościoła Św. Wojciecha.

posadzkowych, będącymi ewidentnymi dowodami dawnej działalności cechu garncarzy na Św. Wojciechu. Pozyskany wówczas materiał opracowała trzy dekady później Kateriny Zisopulu-Bleja, skupiając się przede wszystkim na analizie formalnej niezwykle interesującej kolekcji naczyń pseudomajolikowych i fajansowych oraz zespołu manierystycznych i barokowych kaffli piecowych. Ów zbiór datowała nader szeroko, tj. od przełomu XVI i XVII w. do pierwszej połowy następnego stulecia, podkreślając przy tym fakt natrafienia po raz pierwszy w ośrodku poznańskim na miejsce masowej produkcji nowożytnej ceramiki pseudomajolikowej i fajansowej (Kaczmarek i in. 2012: 19–26).

Ryc. 3. Lokalizacja sondażu badawczych I–IV/15 na posesji przy ul. Podgórze 2/3 w Poznaniu. Strzałką zaznaczono miejsce znalezienia skupiska renesansowych kaffli w 1993 r. Patrycja i matryce odkryto w sondażu nr I/15. Oprac. P. Wawrzyniak.

Późną wiosną 1993 r., podczas rutynowego nadzoru nad wykopem pod instalację wodociągową u zbiegu ulic Świętego Wojciecha i Podgórze, zarejestrowano niewielkie skupisko renesansowych kafli piecowych. Przeprowadzona w następstwie tego odkrycia kilkudniowa kampania wykopaliskowa zaowocowała odsłonięciem układu

nawarstwień, które powiązano z funkcjonowaniem w tym rejonie wczesnonowożytnej, z około połowy XVI w., garncarni (Łaszkiwicz 1993: 44–45). Przy okazji wydobyto zespół kilkunastu bardzo efektownych, ozdobionych motywami figuralnymi, heraldycznymi i roślinnymi kafli (Wawrzyniak 2003: 194–198), w chwili obecnej eksponowanych w siedzibie Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu. Niemalże ćwierć wieku później, bo w końcu listopada 2015 r., ujawniono na pobliskiej posesji Podgórze 2/3 kolejne znaleziska związane z owym warsztatem (ryc. 2). W czterech niewielkich wykopach sondażowych (ryc. 3) zarejestrowano nawarstwienia oraz jamy śmietnikowe nasycone stłuczką ceramiczną z drugiej połowy XVI – początków XVII w. Wydobyto całą serię destruktywów naczyń, w tym fragmenty pseudomajolikowych talerzy, mis, dzbanów, kolejne okazy renesansowych i wczesnomanierystycznych kafli – płytowych, miskowych i niszowych, zachowany w całości egzemplarz urządzenia dotąd nieznanego w Polsce, będącego być może przenośnym piecykiem (lub kapą żarową – ryc. 4)⁴, płytki posadzkowe, cegły, dachówki i tym podobne wyroby ceramiczne (Wawrzyniak 2016: 3–7). Wśród rozmaitych artefaktów szczególną uwagę zwróciły gliniane fragmenty patrycy (ryc. 5, 6) oraz wykonanych z tego samego surowca trzech matryc (ryc. 7, 8). O ile te drugie znajdują się (a może raczej identyfikowane przez archeologów)

Ryc. 4. Przenośny piecyk (?) gliniany z jamy śmietnikowej (sondaż III/15) przy ul. Podgórze 2/3 w Poznaniu. Fot. P. Wawrzyniak.

wych i wczesnomanierystycznych kafli – płytowych, miskowych i niszowych, zachowany w całości egzemplarz urządzenia dotąd nieznanego w Polsce, będącego być może przenośnym piecykiem (lub kapą żarową – ryc. 4)⁴, płytki posadzkowe, cegły, dachówki i tym podobne wyroby ceramiczne (Wawrzyniak 2016: 3–7). Wśród rozmaitych artefaktów szczególną uwagę zwróciły gliniane fragmenty patrycy (ryc. 5, 6) oraz wykonanych z tego samego surowca trzech matryc (ryc. 7, 8). O ile te drugie znajdują się (a może raczej identyfikowane przez archeologów)

⁴ Według informacji udzielonej w 2016 r. przez śp. Marię Dąbrowską podobny egzemplarz znaleziono na Słowacji.

na naszych ziemiach coraz częściej (por. np. Dryja 2014: 134, przypis 30)⁵, to znaleziska patrycy należą do wyjątkowych; w Polsce odnotowano ich obecność – wedle wiedzy autorów – jedynie w Krakowie, przy ul. Loretańskiej 11, gdzie zarejestrowano przynajmniej dwa fragmenty szesnastowiecznych pozytywów⁶, i na stargardzkim Starym Mieście, przy ul. Szewskiej/Włosienniczej – jeden fragment z końca XVI stulecia (Majewski 2017: 1366–1368 i nn.), przy czym w obu przypadkach zostały one odkryte w pozostałościach dawnych garncarni.

Wobec powyższego przyjrzymy się temu niecodziennemu znalezisku nieco bliżej.

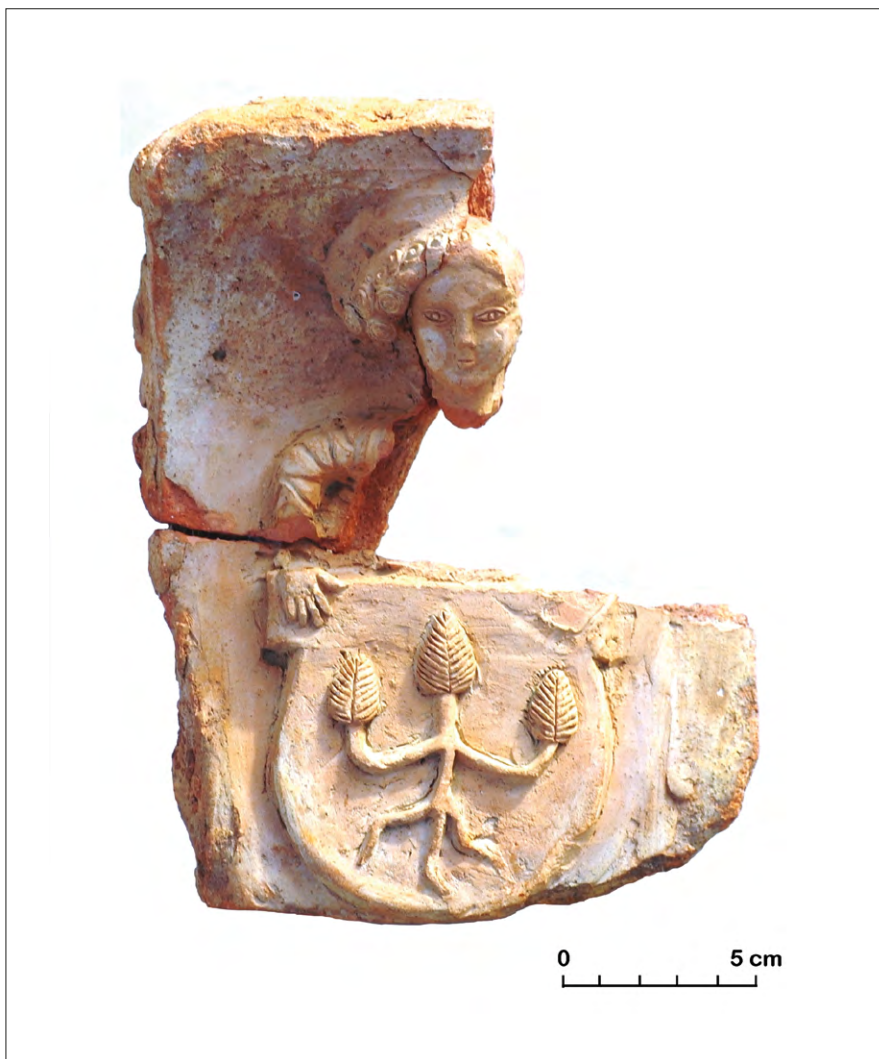
Fragmenty patrycy zalegały na głębokości około 0,65 m, w gruzowisku złożonym z ułamków cegieł, dachówek, płytek i kafli piecowych, zarejestrowanym tuż przy wschodnim murze fundamentowym kamienicy z przełomu XIX/XX w., zbudowanej na sąsiedniej działce Św. Wojciech 25 (ryc. 3). Mimo znaczących ubytków – nie zachowała się górna, prawa część zabytku – pozyskane elementy pozwoliły na odtworzenie umieszczonego na nim reliefu i określenie jego wielkości. Za podstawę opisywanego tutaj przedmiotu posłużyła masywna, ugnieciona w prostokątnej formie (?) gliniana płyta o wymiarach 21,2 x 16,5 cm i grubości 4 cm, w górnej partii mocno wygięta do przodu. Do jej ulepienia wykorzystano najpewniej miejscowy surowiec – żelazistą glinę, dość mocno schudzoną średnio- i gruboziarnistym tłuczniem. Na froncie płyty umieszczono tarczę z herbem Godziemba, podtrzymywaną oburącz przez ufryzowanego w misterne loczki i ubranego w strój z epoki młodzieńca, tzw. trzymacza. Z samej postaci, pochylonej nad półokrągłą (czy wręcz baniastą) i rozbudowaną w partii czołowej o rodzaj bocznych wypustów tarczą, zachowała się, niestety, tylko głowa wraz z szyją i częścią fryzury, prawa ręka z barkiem oraz ślad po odpadłej prawej dłoni. Obie ręce spoczywały na górnej krawędzi tarczy, w której polu umieszczono sosnę o trzech rosochach i trzech korzeniach. Tło całej sceny pozostało niezagospodarowane i dość niestarannie wyglądkowane. Głowę młodzieńca uformowano z wałeczka gliny, doczepiono ufryzowane włosy i wprawiono w zagłębienie w płycie⁷, osobno zaś wykonano korpus postaci. Wyciętą z placka gliny tarczę przytwierdzono do płyty, następnie przymocowano do niej herbową sosnę oraz dłonie trzymacza. Uderza

5 W Poznaniu przynajmniej fragment jeszcze jednego egzemplarza siedemnastowiecznej matrycy znaleziono kilkanaście lat temu w gruzowisku po rozebranej kamienicy przy ul. Żydowskiej 21 (Wawrzyniak 2005).

6 Informacja łaskawie udzielona przez M. Dryję, kierującą z ramienia Muzeum Archeologicznego w Krakowie badaniami przy ul. Loretańskiej, za którą autorzy niniejszego artykułu składają serdeczne podziękowania.

7 Element ten sprawia wrażenie, iż mógł być wymienny i jeżeli tak faktycznie było, to dlatego, że był częścią najbardziej wystającą z patrycy i tym samym w szczególny sposób narażoną na uszkodzenie (ścieranie) w trakcie wyciskania matryc. Wymiana tego elementu zasadniczo przedłużała czas użytkowania formy.

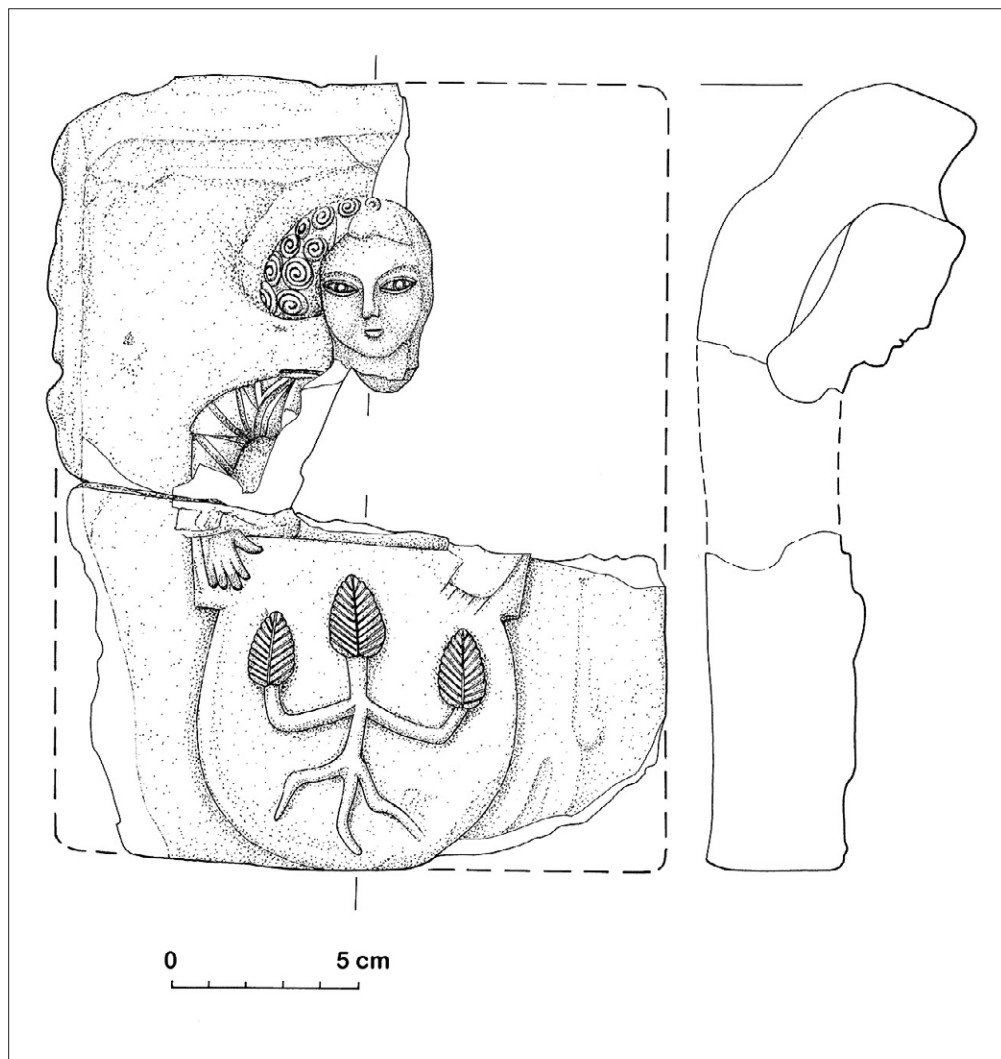
czystość i ostre krawędzie reliefu, ciętego zdecydowanymi ruchami przez znającego swój fach rzemieślnika, a także brak widocznych poprawek i uzupełnień. Dla porządku należy jeszcze dodać, że front i boki patrycy pokryto cienką warstwą angoby, a odwrocie pozostało w zasadzie nieopracowane, acz w miarę jest gładkie. Formę wypalono w atmosferze utleniającej, nie zaobserwowano żadnych spękań czy też deformacji, które mogły powstać w trakcie wypału.

Ryc. 5. Patryca z motywem heraldycznym (tarcza z herbem Godziemba podtrzymywana przez młodzieńca) z garnca z przy ul. Podgórze 2/3 w Poznaniu. Trzecia ćwierć XVI w. Fot. P. Wawrzyniak.

Patrycę tę datujemy na trzecią ćwierć XVI w. (por. Wawrzyniak 2016: 5), m.in. w nawiązaniu do podobnie datowanych kafli z młodzieńcami podtrzymującymi tarcze z herbami Zaremba i królewskiego miasta Gdańska (Wawrzyniak 2003: ryc. 8: 1–2), które znaleziono w wykopie sondażowym założonym u zbiegu ul. Św. Wojciecha i Podgórze w 1993 r. Przy takim datowaniu trzeba jednak zwrócić uwagę na fakt, iż umieszczony na niej herb różnił się od najczęściej w tym czasie

Ryc. 6. Patryca z motywem heraldycznym (tarcza z herbem Godziemba podtrzymywana przez młodzieńca) z garnarni przy ul. Podgórze 2/3 w Poznaniu. Trzecia ćwierć XVI w. Rys. J. Kędelska.

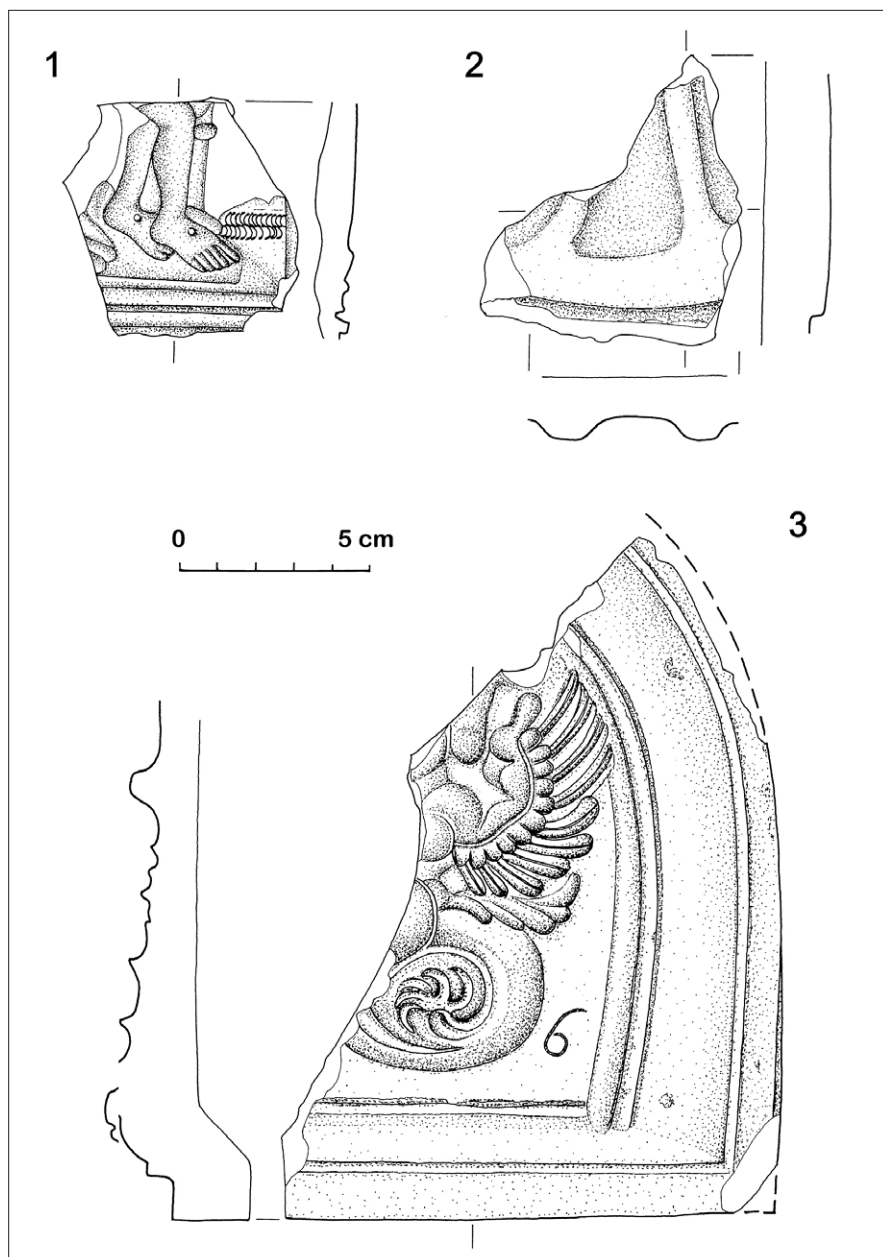
pojawiającego się w przedstawieniach ikonograficznych wariantu, opisanego przez Bartosza Paprockiego tak: [...] *ma być sosna o trzech wierzchach zielona w polu czerwonym, o pięci korzeniach, przy których są dwie gałęzce ocięte* [...] i tak też ją przedstawił na ilustrującym ten opis drzeworycie (1584: 279) (ryc. 9:4)⁸. Nie była to jednak jego jedyna pojawiająca się w tym czasie postać, bowiem nawet B. Paprocki w swych wcześniejszych pracach przedstawiał go w wersji wzbogaconej o sęki – różnie zresztą rozmieszczone – na konarach bocznych wierzchołków (1575: G3; 1578: 506) (ryc. 9:2–3). Również w wielu miejscach w Polsce – w tym i w samym Poznaniu – oglądać można zbliżone, choć zarazem nieco odmienne, szesnastowieczne wizerunki herbu Godziemba⁹. Obok nich jednak pojawiają się także takie, które ukazują go w formie znajdującej się na patrycy świętowojciechowej. Można je znaleźć np. na drewnianym portalu w dawnym klasztorze bernardynów (dzisiaj Misjonarzy Świętej Rodziny) w Kazimierzu Biskupim (*Powiat koniński...* 1952: 6) (ryc. 10:3) czy kościele parafialnym w Małyniu pod Poddębicami (*Powiat sieradzki...* 1953: 10, fig. 14¹⁰) (ryc. 10:5). Co więcej, właśnie taki wizerunek znalazł się wśród herbów polskich pomieszczonych w herbarzu opublikowanym przez Marka Ambrożego z Nysy w 1562 oraz przed 7 lipca 1572 r. (Ambrosius 1562: k. 107; 1572: a 7.VII, k. Gÿ; por. Wdowiszewski 1934; Szymański 1990) (ryc. 9:1)¹¹. Trzeba też zauważyć, iż wspomnianemu wyżej „trójkorzennemu”

⁸ W takiej też zasadniczo postaci przyjęli go zajmujący się później nowożytną heraldyką badacze, jak Kasper Niesiecki (1738: 241) opisujący go następująco [...] *Ma być sosna o trzech wierzchach zielona, czyli gałęziach, z których jedne w środku, dwie po bokach jej, pod tymi drugie dwie gałęzie obcięte, jedna z jednej strony, druga z drugiej, pięć korzeni w niej, w polu czerwonym* [...] czy Józef Szymański (2001: 77) podający, iż [...] *w polu czerwonym sosna zielona o trzech rosochach, dwóch sękach i pięciu korzeniach* [...]

⁹ W przypadku Poznania wspomnieć należy m.in. o piaskowcowych tablicach, które kilkadziesiąt lat wcześniej, w drugiej–trzeciej dekadzie XVI w., zamocowano na murach Akademii Lubrańskiego (ryc. 10:4) i budynku Psalterii, zlokalizowanych na Ostrowie Tumskim (Linette, Rozanow 1983: 80 i Kurzawa 1983: 101–102) oraz o dwóch brązowych, vischerowskich płytach nagrobnych, pierwszej z wizerunkiem Feliksa Paniewskiego, kasztelana lwowskiego (zm. 1488) w kościele poddominikańskim (dzisiaj oo. Jezuitów) oraz drugiej Bernarda Lubrańskiego, kanonika poznańskiego (zm. 1499), umieszczonej w poznańskiej katedrze (m.in. Pakulski 1987: 54; Budzan, Karłowska-Kamzowa 1999: 97–99; Szymański 1991; 1993: 124–126; 2001: 77–78; Krysztofiak 2004: 141 – ryc. 1, 144; o innych przekazach ikonograficznych wspomina też: Zygiewski 1994; Lutyński 1999). Odmianę godła z pięcioma korzeniami umieszczono również na renesansowym kaflu z drugiej połowy XVI w., znalezionym w 2010 r. na położonej na Ostrowie i niezbyt odległej od Akademii Lubrańskiego posesji przy ul. Posadzego 5 (Antowska-Gorączniak i in. 2012: 46 i nn.) (ryc. 11).

¹⁰ Z błędną identyfikacją herbu Godziemba jako herb Dąb (por. Szymański 2001: 77–78).

¹¹ Pierwsze ikonograficzne przedstawienie herbu Godziemba umieszczono na fryzie południowej ściany oratorium pw. Św. Jakuba z Łądu, który – wobec rozbieżności poglądów – datowany jest nader szeroko na trzecią oraz jej przełom z czwartą ćwiercią XIV w.

Ryc. 7. Fragmenty matryc z garncarni przy ul. Podgórze 2/3 w Poznaniu: 1 – z motywem św. Idziego oracza, 2 – z bliżej nieokreślonym motywem roślinnym, 3 – z bliżej nieokreślonym motywem zoomorficznym; skrzydło gryfa lub orła (?). Druga połowa XVI w.
Rys. J. Kędzelska.

Ryc. 8. Fragment matrycy służącej do wyrobu płyty wieńczącej piec z bliżej nieokreślonym motywem zoomorficznym; skrzydło gryfa lub orła (?). Druga połowa XVI w. Fot. P. Wawrzyniak.

godłu herbu Godziemba w pobernardyńskim klasztorze w Kazimierzu Biskupim towarzyszy cała seria podobnych przedstawień heraldycznych – opatrzone dwoma herbami portal w przejściu wiodącym z kościoła na krużganek oraz trzy tablice wmurowane w przypory nawy¹² – zaopatrzonych jednak w pięć korzeni,

(np. ostatnio Przemysław Mrozowski ów fryz datował na lata 1360–1369 /2015: 90, 106; tam starsza literatura/). Godło herbu stanowią trzy wiechy w kształcie pierzastych liści zrosniętych ze sobą u dołu (Pakulski 2005: 21), przy czym na poddanym pracom konserwatorskim przedstawieniu dało się zauważyć, iż w miejscu zrostu występują cztery korzenie (ryc. 10:2). Z kolei pomiędzy 1413 a 1426 r. zdaniem Jana Pakulskiego [...] *nastąpiła modyfikacja godła Godziębów: trzy wiechy zrosnięte u dołu z trzema korzeniami przekształciły się w drzewo sosnowe z trzema wiechami i pięcioma korzeniami* [...] (2005: 273). Pierwsza wersja godła wydaje się znacznie rzadsza, spotyka się ją jednak w Herbarzu Europy i Złotego Runa (*Armorial...* 1429–1461: k. 120), w którym część dotyczącą Polski wykonano w latach 1434–1435 (Nadolski 1973; Głosek 1983: 187) oraz przynajmniej w części manuskryptów Kroniki soboru w Konstancji (np. Richental 1460–1464: k. 210) i opublikowanym w 1483 r. wydaniu Antona Sorgego (Richental 1483: k. 284).

¹² Na tamtejszym rozbudowanym około 1512 r. przez biskupa Jana Lubrańskiego kościele parafialnym znaleźć można kolejną płytę z herbem Godziemba o pięciu korzeniach (m.in. Pakulski 2005: 27; Tomala 2007: 203–204).

zaś oba warianty, poprzez zawarte na nich inskrypcje i symbole, jednoznacznie powiązano z osobą fundatora tegoż obiektu, tj. biskupem poznańskim Janem Lubrańskim (por. m.in. Pakulski 2005: 27¹³; Tomala 2007: 203–207).

W polskiej literaturze przedmiotu, poza wspomnianym już przypadkiem ze Stargardu, nie przedstawiono jak dotąd żadnego znaleziska patrycy, natomiast o ich roli w procesie formowania kafli złożonych jako pierwsza napisała nieco szerzej Katarzyna Dymek, komentując m.in. ustalenia poczynione w tej kwestii przez Berndta Grützmachera (1984: 37–39) i przyjmując dla pierwotnego modelu pozytywowego określenie „matryca matka” bądź „matryca pozytywowa” (Dymek 1995: 60). O problemach związanych z budową odpowiednich form uwzględniających kurczenie się masy ceramicznej podczas wypału napomknęła również K. Zisopulu-Bleja, nie precyzując jednak, czy miała na myśli wzorce pozytywowe czy też negatywowe (Zisopulu-Bleja 2010: 221). Z kolei w odniesieniu do ustaleń Marii Piątkiewicz-Dereniowej, która w ślad za źródłami wawelskimi wspomniała o zabiegu wyciskania lic kafli płytowych z form drewnianych (Piątkiewicz-Dereniowa 1961: 365, przypis 20), Maryla Dryja wyraziła przed kilku laty przypuszczenie, iż mogły to być patryce służące do odciskania negatywowych, glinianych matryc (Dryja 2014: 136)¹⁴. Ostatnio nader cennymi spostrzeżeniami dotyczącymi produkcji i dystrybucji form do produkcji kafli na Pomorzu Zachodnim podzielił się Marcin Majewski, wskazując przy tym, że np. w Nadrenii wytwarzaniem tychże, zwłaszcza w dużych ośrodkach garncarskich, zajmowali się tzw. *Formbäcker*. Wyrób patryc był jednak domeną osobnej grupy wykwalifikowanych rzemieślników, których zwano *Modelstecher*, działających w oparciu czy to o własne, czy też zapożyczone przedstawienia plastyczne i graficzne, tak jak wytwarzający bloki drukarskie drzeworytnicy (*Formscheider* – Ryc. 12). Handel formami był prawdopodobnie intratnym zajęciem, skoro między ich wytwórcami a garncarzami pośredniczyli specjaliści akwizytorzy, którzy docierali z oferowanym towarem do najdalszych zakątków ówczesnej Europy (Majewski 2017: 1376–1378, tam dalsza literatura).

Zdecydowanie większe zainteresowanie problematyką form kaflarskich przejawiają badacze z krajów ościennych, w szczególności działający na obszarze niemieckojęzycznym, a także w Czechach. Gwoli sprawiedliwości należy jednak podkreślić, że archeolodzy niemieccy dysponują niewspółmiernie liczebniejszym zasobem źródeł – dość wspomnieć, że tylko w południowo-zachodnich Niemczech do początków 2012 r. zarejestrowano 166 egzemplarzy patryc i aż 2321

¹³ Podaje on jednak błędnie, że na kamiennych tablicach wmurowanych w przypory kościoła klasztornego dostrzec można [...] *tarcze z sosną o trzech korzeniach* [...], zob. Pakulski 2005: 27 – przyp. 36.

¹⁴ Według M. Dąbrowskiej były to jednak matryce (1987: 187).

matryc (Rosmanitz 2012: 334, przypis 218¹⁵). Nie sposób omówić w niniejszym artykule wszystkich poruszonych przez nich kwestii, skupmy się zatem na kilku najważniejszych, w szczególności podniesionych przez Eve Roth Heege i Haralda Rosmanitza. Ta pierwsza, w ślad za starszymi ustaleniami, określiła patrycę jako pozytywowy relief, służący do formowania glinianej matrycy – negatywu, w którym wyciskano płytę czołową kafla. Następnie dokonała podziału form negatywowych na jednoczęściowe, obejmujące całą płytę, dwuczęściowe, złożone z osobnej matrycy ramy i osobnej lica, wieloczęściowe, z oddzielnymi matrycami ramy, lica i wymiennych, drobnych elementów reliefu, oraz tzw. wielopowłokowe, niezbędne przy produkcji elementów pełnoplastycznych, tj. figurek, sterczyn, ceramicznych nóżek, koronek (Roth Heege 2012: 54–56). Z kolei H. Rosmanitz omówił proces powstawania kolejnych form kaflarskich, począwszy od patrycy pierwotnej, drogiej, bo wykonywanej przez wyspecjalizowanego rzemieślnika – snycerza, oraz wtórnej, przy której produkcji wykorzystywano matrycę zdjętą z oryginalnego pozytywu. Patryce wytwarzano z drewna, gliny lub bardzo drobnoziarnistego, podatnego na obróbkę kamienia. Zdecydowanie tańsze patryce wtórne i wytłaczane z nich matryce cieszyły się dużym wzięciem, zwłaszcza u gorzej radzących sobie garncarzy, chociaż ich jakość nie zawsze była najwyższa, gdyż nie trzymały właściwych rozmiarów i często miały rozmyty, „nieostry” rysunek. Znane są też przypadki wyciskania matryc z lic gotowych już kafla. Niekiedy też podróbkami matryc posługiwano się przy naprawie starych pieców, gdy należało wymienić bądź uzupełnić uszkodzone kafle na nowe o tych samych bądź przynajmniej zbliżonych do oryginalnych parametrach i motywach zdobniczych, a dawnymi formami już nie dysponowano. Uszkodzone matryce, zwłaszcza niedostępne w obrocie handlowym, były naprawiane. Ślady tych napraw zarejestrowano na frontach wielu kafla z epoki (Rosmanitz 2012: 57 i nn.)¹⁶.

Czeski przykład dotyczy przede wszystkim odkryć dokonanych podczas eksploracji praskiej kaflarni Adama Špačka, funkcjonującej w nadweltańskim grodzie w latach 1531–1572 (Žegklitz i in. 2009; Žegklitz 2019). W zbiorze kilkudziesięciu tysięcy fragmentów kafla wyróżniono pozostałości 66 form, z których dwie określono jako odciski pozytywowe. Tylko jeden z tych odcisków uznano

¹⁵ Przy zastrzeżeniu, że nie przejrano jeszcze wszystkich zbiorów i kolekcji, zwłaszcza zdeponowanych w dużych, słabo obsadzonych personalnie instytucjach.

¹⁶ W tym miejscu należy również wspomnieć o ustaleniach dokonanych wcześniej przez duńskiego badacza Ole Kristiansena, który m.in. przedstawił kolejne etapy produkcji renesansowego kafla płytowego, począwszy od wycięcia z dwuczęściowej drewnianej formy pozytywowej – patrycy glinianej negatywu, czyli matrycy, a kończąc na pozyskaniu z tejże formy partii licowej kafla (2008: 258, fig. 10). Z doświadczeń Kristiansena korzystali też E. Roth Heege i H. Rosmanitz, zaś w Polsce zostały kilka lat temu zaprezentowane przez M. Majewskiego (2015: 76, ryc. III.11).

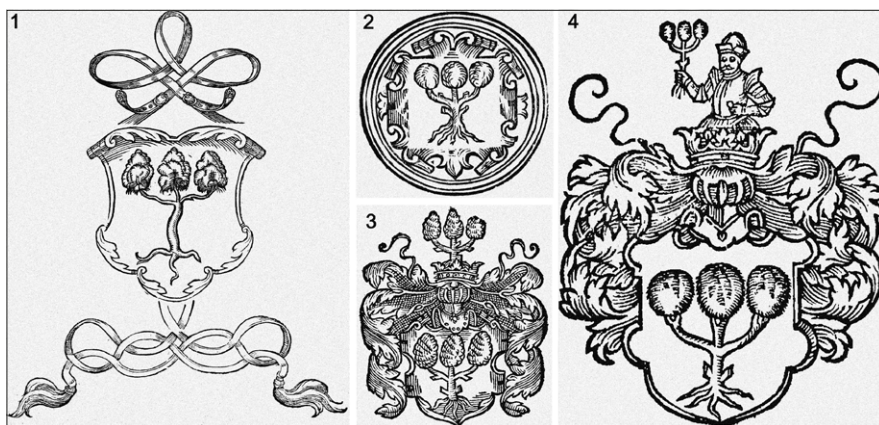
za patrycę wtórną, natomiast drugi – z racji bardzo niskiej jakości – pozostawiono bez bliższego określenia funkcjonalnego (Vitanovský, Žegklitz 2011: 31 i nn.). Warto zauważyć, że w tym czasie badaczom czeskim, oprócz patryc odkrytych w Pradze, znane były jeszcze tylko dwa tego typu artefakty, oba znalezione na Morawach, w Prościejowie i Šternberku (Vitanovský, Menoušková 2010: 683; Menoušková, Vitanovský 2011)¹⁷. Tym niemniej przejawiane przez miejscowych znawców tematu niesłabnące zainteresowanie najrozmaitszymi aspektami technologicznymi dotyczącymi produkcji kafli, w tym związanymi z wyrobem form kafłarskich – a także odkrycie w morawskich Lošticach i Uničovie kolejnych patryc – zaowocowało mnogością rozmaitych, niekiedy bardzo interesujących publikacji, zamieszczanych w tamtejszej literaturze przedmiotu (dla przykładu: Ernée, Vitanovský 2003; Vitanovský, Menoušková 2010; Šlězár 2013: 64; Tymonová 2014; Šrejberová 2017; Hlubek 2020).

Poznański egzemplarz patrycy został wykonany prawdopodobnie na miejscu, w warsztacie, i jest bardzo trudny, według kryteriów podanych przez H. Rosmanitza, do sklasyfikowania. Z jednej strony widoczne są rozmaite braki w jego budowie, zwłaszcza płyty (począwszy od słabo wyrobionej masy ceramicznej i mimo wszystko kiepskiego wypału, a skończywszy na bardzo niestarannie opracowanym froncie, z wieloma nierównościami, dość nieudolnie uzupełnionymi i wygładzonymi), z drugiej zaś zachwyca znakomicie oddaną twarzą młodzieńca, szczegółami fryzury i stroju oraz w miarę wiernie odwzorowanym rysunkiem herbu, wykonanym przez obytego w swym fachu rzemieślnika¹⁸. Możliwe jest zatem, że w tym konkretnym przypadku mamy do czynienia z patrycą wtórną, lecz noszącą przynajmniej jeden element oryginalny, tj. kunsztownie ufryzowaną głowę. Nie wykluczamy też, że garncarz, dysponując odpowiednim wzorcem, najpewniej graficznym¹⁹, zdecydował się jednak na wyrób nowej formy – pierwotnej według klasyfikacji podanej przez H. Rosmanitza, lecz mocno odbiegającej jakością od tych najlepszych.

¹⁷ Wydaje się, że patrycą mogła być również szesnastowieczna forma kafłarska ze sceną Ostatniej Wieczerzy zamieszczona w katalogu Vladimíra Brycha, niestety bez przypisanej lokalizacji (2004: 215, poz. 578).

¹⁸ Wydaje się jednak, że uzyskanie idealnie gładkiej powierzchni licowej płyty sprawiało co poniektórym wytwórcom sporo trudności. Nawet na znakomicie wykonanym i szczęśliwie zachowanym w całości, pochodzącym z drugiej połowy XVII w. egzemplarzu formy pozytywowej z Tartu (Estonia) można zaobserwować nierówności lica płyty i niedocięcia reliefu (Tvauri, Metsallik 2006: fig. 2).

¹⁹ Nie było nim jednak przedstawienie z wspomnianych wyżej prac Marka Ambrożego z Nysy (Ambrosius 1562: k. 107; 1572: a 7.VII, k. Gÿ), wydanych zapewne w niezbyt wielkim nakładzie, choć użyte przy ich druku klocki drzeworytnicze z powodzeniem mogły być wykorzystane także do wykonania pojedynczych odbitek – wzorców.

Ryc. 9. Herb Godziemba wg: 1 – M. Ambrosiusa (1562), 2–4 – B. Paprockiego (1575; 1578; 1584).

Ryc. 10. Herb Godziemba: 1 – kościół pw. Św. Andrzeja Apostoła w Gosławicach, pow. koniński (1. ćw. XV w.); 2 – opactwo cystersów w Łądzie (3/4 ćw. XV w.), pow. słupecki; 3 – klasztor bernardynów w Kazimierzu Biskupim, pow. koniński (pocz. XVI w.); 4 – Akademia Lubrańskiego w Poznaniu (ok. 1519); 5 – kościół pw. Św. Andrzeja Apostoła w Małyniu, pow. poddębicki (1555). Fot. K. Gorczyca (1–3), P. Wawrzyniak (4) i J. Pietrzak (5).

Ryc. 11. Renesansowy kafel z herbem Godziemba z ul. Posadzego 5 w Poznaniu. Fot. O. Antowska-Gorączniak.

Ryc. 12. Wykrawacz form na XVI-wiecznej rycinie autorstwa Josta Ammana (Schopper 1568, k. c 2).

Wspomniane wzorce (odbitki) graficzne cieszyły się wielkim wzięciem u szesnastowiecznych wytwórców modeli kafłarskich i garncarzy. Handlowano nimi na jarmarkach i specjalistycznych targach, były ogólnodostępne i stosunkowo tanie. Stanowiły najważniejsze źródło inspiracji przy tworzeniu dekoracji i scen na kafłach, acz korzystano również z innych możliwości, jakie dawały chociażby wizerunki możnowładców uwiecznione na rozmaitych numizmatach z epoki (Majewski 2015: 127). Producenci form czerpali również tematy z utworów literackich, znali przedstawienia figuralne, przypatrywali się wystrojom budowli kościelnych i świeckich po to, by móc zaspokoić zmieniające się upodobania swoich potencjalnych klientów i reagować z odpowiednim wyprzedzeniem na potrzeby rynku. Znajomość realiów rynkowych stała oczywiście u podstaw komercyjnego sukcesu przedsięwzięcia i nie wątpimy, że takową wiedzę posiadał również właściciel garncarni ze świętowojciechowego Podgórze. Asortyment produkowanych w tym warsztacie wyrobów był nadzwyczaj zróżnicowany i – sądząc po odkrytych fragmentach – jakościowo bardzo dobry. Adresowano go do szerokiej puli klientów o rozmaitych zapatrywaniach, zatem zbytnio nie dziwią znaleziska kafli dekorowanych scenami biblijnym o wybitnie protestanckim przesłaniu²⁰

²⁰ Acz, jak się wydaje, nieco odarte z powagi właściwej protestantom dla przetransponowania zawartych na płytach kafli treści na rodzimy, swojski grunt.

(Wawrzyniak 2003: ryc. 7: 1–3, 6), zapewne nader chętnie nabywanych przez miejscowych innowierców, którzy w szesnastowiecznym Poznaniu byli znaczącą i mającą spore wpływy społecznością (Sieciechowiczowa 1974: 95–105; Łabędzka-Topolska 1988: 492–503).

***

Maria Dąbrowska w swojej sztandarowej pracy o dawnym kaflarstwie polskim kwestiom technologicznym dotyczącym wyrobu kafla poświęciła niemalże cały rozdział (1987: 172–210). Pomimo upływu ponad trzech dekad zawarte w nim ustalenia nadal obowiązują, chociaż olbrzymi przyrost źródeł kaflarskich winien przecież przynieść nie tylko pogłębienie spostrzeżeń tejże badaczki, ale również nowe propozycje rozwiązań. Tak się jednak nie stało. W naszym odczuciu zmiana tego stanu rzeczy wymaga innego spojrzenia, bardziej „technologicznego” na będący w dyspozycji archeologów materiał źródłowy, w szczególności pozyskany ze zlokalizowanych już i rozpoznanych metodą wykopaliskową warsztatów garncarskich, chociażby wspomnianych w niniejszym artykule krakowskiego z ulicy Loretańskiej i stargardzkiego ze zbiegu ulic Szewskiej i Włosienniczej.

Na posesji przy ul. Podgórze 2/3 i sąsiednich zaplanowano budowę zespołu kilkukondygnacyjnych i głęboko podpiwniczonych budynków mieszkalnych. Zgodnie z obowiązującymi przepisami obszar ten podlega ochronie konserwatorskiej i przed rozpoczęciem inwestycji winien zostać poddany stosownym badaniom archeologicznym. Oby więc tę nadarzającą się szansę wykorzystano i do katalogu przebadanych, a następnie należycie opracowanych pracowni garncarskich dopisano kolejną – z dawnego poznańskiego przedmieścia Święty Wojciech.

Poznań – Łódź, dnia 30 kwietnia 2021 r.

Bibliografia

Źródła

- Ambrosius M. (1562), *Arma Regni Poloniae*, Antverpiae.
- Ambrosius M. (1572), *Arma Regni Poloniae*, [Antverpiae].
- Armorial de l'Europe et de la Toison d'or* (1429–1461), Bibliothèque nationale de France. Bibliothèque de l'Arsenal, sygn. Ms-X, fol. Y, ark:/12148/btv1b55009806h (dostęp: 30 IV 2021).
- Gilly D., Cron (1793–1796), [Südpreussen], 1:50000, rkps. Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Berlin, sygn. Kart N 14431, Bl. XVIII.
- Lustracje i opisy miasta Poznania z XVI–XVIII wieku* (1960), M.J. Mika (oprac.), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Najstarszy spis obywateli miasta Poznania z 1514 roku* (1996), J. Wiesiołowski (wyd.), „Kronika Miasta Poznania”, 64.3, s. 167–219.
- Niesiecki K. (1738), *Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką á naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę Pamiętnych w tey Oyczyźnie Synów*, t. II, Lwów.
- Paprocki B. (1575), *Panoszá. Thoiest wysławienie pánow y paniąt ziem Ruskich y Podolskich, z męsthwá, z obyčdziou, y z inszych spraw pocźciwych, ktoremí oni porownáli z onymi Greckiemí y Troiáńskiem męžami, takže thež mądreml, Rzymiskiemí y inszech państw rozmaitych Ricerzmi, z Oratory y Philozoohy, osmiawirszow tylko co przednieysze osoby opisane. Masz thež Krole Polskie zmárte, Woiewody Wołoskie, sąsiady przyległe, insze Krole Rzymskie, y inszych narodow, Hetmány ich spráwne, z rozmáitemi spráwami ich, krotce opisane*, [Kraków].
- Paprocki B. (1578), *Gniazdo cnoty Zkąd Herby Rycerstwa sławnego Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazoweckiego, Zmudzkiego, y inszych Państw do tego Krolestwa należących Książąt, y Pánow, początek swoy máią*, Kraków.
- Paprocki B. (1584), *Herby rycerztwa polskiego. Nà pięcioro Xiąg rozdzieloné*, Kraków.
- Richental U. v. (1460–1464), *Chronik des Konstanzer Konzils*, Národní knihov na Českérepublice, Praha, sygn. Cod. XVI.A.17, <http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?envLang=en#search> (dostęp: 30 IV 2021).
- Richental U. v. (1483), *Concilium zu Constanz*, A. Sorg (wyd.), Augsburg, Library of Congress, sygn. 48042317, Permalink, <https://lcn.loc.gov/48042317> (dostęp: 30 IV 2021).
- Schopper H. (1568), Πανοπλία Omnium Illiberalium Mechanicarum Avt Sedentariarum artium genera continens, quotquot vnquam vel à veteribus, aut nostri etiam seculi, celebritate excogitari potue runt, breuiter & dilucidè confecta: carminum liber primus,

tum mira varietate rerum vocabulorum[ue], nouo more excogitatorum copia perquam utilis, lectiueque periucundus. Accesserunt Etiam Venustissimae Imagines omnium artificum negotiationes ad viuum Lectori representantes, antehac nec visae, nec vnquam aeditae, Francofurti ad Moenvm.

Statuty i wilkierce poznańskich rzemiosł budowlanych w okresie staropolskim (1998), J. Wiesiołowski (wyd.), „Kronika Miasta Poznania”, 66.1, s. 7–69.

Literatura

- Antowska-Gorączniak O., Poklewska-Koziell M., Sprenger M. (2012), *Renesansowe kafle z tarczownikami z Wyspy Tumskiej w Poznaniu*, „Folia Praehistorica Posnaniensia”, 17, s. 41–58.
- Brych V. (2004), *Kachle doby gotické, renesanční a raněbarokní. Výběrový katalog Národního muzea v Praze*, Národní museum, Praha.
- Budzan P., Karłowska-Kamzowa A. (1999), *Działalność fundacyjna biskupa poznańskiego Jana Lubrańskiego*, „Kronika Miasta Poznania”, 2, s. 93–104.
- Dąbrowska M. (1987), *Kafle i piece kafłowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź (Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, 58).
- Dryja M. (2014), *Pracownia garncarska z XVI wieku na ul. Loretańskiej 11 w Krakowie*, [w:] M. Bis, W. Bis (red.), *Rzeczy i ludzie. Kultura materialna w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym. Studia dedykowane Marii Dąbrowskiej*, Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 125–140.
- Dymek K. (1995), *Średniowieczne i renesansowe kafle śląskie*, „Sudety”, Wrocław.
- Erné M., Vitanovský M. (2003), *Řezané negativní dřevěná forma – první krok při výrobě čelných vyhrávací stěny kamenného kachle?*, „Archeologické rozhledy”, 55, s. 548–560.
- Głosek M. (1983), *Wizerunek księcia brzeskiego w uroczystym stroju rycerskim z Herbarza Złotego Runa*, „Studia Źródłoznawcze”, 28, s. 187–195.
- Grützmacher B. (1984), *Ofenkacheln selber formen, brennen und glasieren*, Callwey, München.
- Hlubek L. (2020), *Nové nálezy kadlubů a přechodného pozitivu určeného k výrobě kachlů z Loštic (okres Šumperk)*, „Archaeologia historica”, 45.1, s. 431–443, <https://doi.org/10.5817/AH2020-1-20>
- Kaczmarek J. (2008), *Archeologia miasta Poznania. Stan badań i materiały*, t. 1.1, Muzeum Archeologiczne, Poznań.
- Kaczmarek J., Karolczak Z., Zisopulu-Bleja K. (2012), *Archeologia o przeszłości międzyrzecza Warty, Rudnika i Wierzbaka*, „Kronika Miasta Poznania”, 80.4, s. 7–28.
- Kristiansen O. (2008), *Kakkeproduktion i Danmarks middelalder og renaissance*, „KUML. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab”, 57, s. 245–285, <https://doi.org/10.7146/kuml.v57i57.24669>

- Krysztofiak P. (2004), *Płyta nagrobna Feliksa Paniewskiego z kościoła poddominikańskiego*, „Kronika Miasta Poznania”, 3, s. 140–149.
- Kulejewska Z. (1988), *Rozwój zabudowy miejskiej Poznania poza murami. Powstawanie jurydyk*, [w:] J. Topolski (red.), *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań, s. 398–404.
- Kurzawa Z. (1983), *Psalteria*, [w:] E. Linette, Z. Kurzawa (red.), *Katalog Zabytków Sztuki. Miasto Poznań. Ostrów Tumski i Śródka z Komandorią*, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria Nowa, 7.1), s. 101–103.
- Kurzawa Z., Kusztelski A., Linette E. (1998), *Kościół p.w. Św. Józefa i klasztor karmelitów bosych*, [w:] Z. Kurzawa, A. Kusztelski (red.), *Miasto Poznań*, cz. 2.1, *Śródmieście. Kościoły i klasztory*, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria Nowa, 7), s. 111–121.
- Linette R., Rozanow Z. (1983), *Dawna Akademia Lubrańskiego*, [w:] E. Linette, Z. Kurzawa (red.), *Katalog Zabytków Sztuki. Miasto Poznań. Ostrów Tumski i Śródka z Komandorią*, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria Nowa, 7.1), s. 77–100.
- Lutyński K. (1999), *Kościelna działalność Jana Lubrańskiego jako biskupa poznańskiego*, „Kronika Miasta Poznania”, 2, s. 71–92.
- Łabędzka-Topolska M.D. (1988), *Wpływy reformacji w Poznaniu. Początki kontrreformacji*, [w:] J. Topolski (red.), *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań, s. 492–503.
- Łaskiewicz T. (1993), *Renesansowa garncarnia (kaflarnia) na Wzgórzu św. Wojciecha w Poznaniu*, [w:] *Kafle gotyckie i renesansowe na ziemiach polskich (katalog wystawy)*, Muzeum Początków Państwa Polskiego; Gaudentium, Gniezno, s. 44–45.
- Majewski M. (2015), *Renesansowe kafle zachodniopomorskie*, Muzeum Archeologiczno-Historyczne, Stargard–Szczecin.
- Majewski M. (2017), *Patryca, matryce i kafle renesansowe – nowe odkrycie z Pomorza Zachodniego*, [w:] A. Różański (red.), *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóćce-Krenz*, cz. 2, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 1365–1383.
- Menoušková D., Vitanovský M. (2011), *K technologii výroby středověkých kachlí. Dva neobvyklé kachlové reliéfy (přechodné pozitivy) s motivem sv. Jakuba Většího (?) z Prostějova a Šternberka*, [w:] Z. Měřínský (red.), *Výrobní a technologické aspekty středověkých a raně novověkých komorových kachlí. Seminář. Uherské Hradiště 11. února 2009*, Masarykova univerzita, Brno (Archaeologia mediaevalis Moravia et Silesiana, 3), s. 16–26.
- Mrozowski P. (2015), *Wątki polityczne i dworskie w programie malowideł ściennych w oratorium św. Jakuba Apostoła w klasztorze cysterskim w Łądzie*, [w:] J. Nowiński, P. Mrozowski, *Lenka medii aevi. Średniowieczne zabytki dawnego opactwa w Łądzie – nowe odkrycia, najnowsze badania*, Towarzystwo Naukowe Franciszka Salezego, Łąd–Poznań–Warszawa, s. 88–106.

- Nadolski A. (1973), *Uroczystry strój rycerski królów polskich w XIV–XV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 21.2, s. 305–313.
- Pakulski J. (1987), *Godziembowie w monarchii jagiellońskiej. Desygnty i skład rodu*, [w:] J. Hertel, J. Wroniszewski (red.), *Genealogia. Studia nad wspólnotami krewniczymi i terytorialnymi w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 47–74.
- Pakulski J. (2005), *Ród Godzembów w średniowiecznej Polsce. Studium genealogiczne*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2005.
- Piątkiewicz-Dereniowa M. (1961), *Kafle wawelskie okresu wczesnego renesansu*, „Studia do Dziejów Wawelu”, 2, s. 303–375.
- Powiat koniński* (1952), J. Eckhardtówna, J. Orańska (oprac.), Państwowy Instytut Sztuki, Warszawa (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, 5. Województwo poznańskie, 8 [recte 9]).
- Powiat sieradzki* (1953), K. Szczepkowska (oprac.), Państwowy Instytut Sztuki, Warszawa (Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, 2. Województwo Łódzkie, 10).
- Rosmanitz H. (2012), *Modell/Model – Patrizie/Matrize. Das Phänomen von Ur- und Sekundäpatrizie*, [w:] E. Roth Heege (red.), *Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Rekonstruktion im deutschsprachigen Raum (CH, D, A, FL) mit einem Glossar in siebzehn Sprachen*, Schweizerischer Burgenverein, Basel (Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters, 39), s. 57–63.
- Roth Heege E. (2012), *Modell/Model – Patrizie/Matrize. Einführung*, [w:] E. Roth Heege (red.), *Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Rekonstruktion im deutschsprachigen Raum (CH, D, A, FL) mit einem Glossar in siebzehn Sprachen*, Schweizerischer Burgenverein, Basel (Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters, 39), s. 54–56.
- Rutkowska G. (2012), *Przedmieście Święty Wojciech w średniowiecznym Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, 80.4, s. 29–62.
- Sieciechowiczowa L. (1974), *Życie codzienne w renesansowym Poznaniu*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Szymański J. (1990), *Nieznane źródło heraldyki polskiej z XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 32–33, s. 129–142.
- Szymański J. (1991), *Heraldyka brązowych płyt nagrobnych z Poznania i Szamotuł*, „Kronika Miasta Poznania”, 59.3–4, s. 77–84.
- Szymański J. (1993), *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Szymański J. (2001), *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*, DiG, Warszawa.
- Šlészar P. (2013), *„Nova villa – počátky královského města očima archeologie*, [w:] K. Konečný (red.), *Uničov, historie moravského města, Město Uničov, Uničov*, s. 56–70.

- Šrejberová J. (2017), *Kamnové kachle a kachlová kamna v zájmu dějin umění*, [w:] J. Šrejberová (red.), *Svět kachlových kamen. Kachle a kachlová kamna severozápadních Čech*, Oblastní muzeum v Mostě, Most, s. 62–77.
- Tomala J. (2007), *Murowana architektura romańska i gotycka w Wielkopolsce*, t. 1, *Architektura sakralna*, Edytor, Kalisz.
- Tvauri A., Metsallik R. (2006), *The Production of the Workshop of Potter Johann Rehn of Tartu (ca 1684–1708)*, „Estonian Journal of Archaeology”, 10.1, s. 24–60, <https://doi.org/10.3176/arch.2006.1.02>
- Tymonová M. (2014), *Výroba kamnáeské keramiky v českých zemích a dílna v Opavě*, „Archaeologia historica”, 39, s. 155–175.
- Vitanovský M., Menoušková D. (2010), *Kachlové formy z Prostějova, Kostecké ulice. K technologickým a tvůrčím otázkám vzniku renesančních kachlových reliefů*, „Archeologické rozhledy”, 62, s. 680–695.
- Vitanovský M., Žegklitz J. (2011), *Dva atypické kachlové reliéfy z produkce pražské brnčířské dílny Adama Špačka (1531–1572)*, [w:] Z. Měřínský (red.), *Výrobní a technologické aspekty středověkých a raně novověkých komorových kachlí. Seminář. Uherské Hradiště 11. února 2009*, Masarykova univerzita, Brno (*Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana*, 3), s. 27–34.
- Wawrzyniak P. (2003), *Kafle piecove w zbiorach bylej Pracowni Naukowo-Badawczej PKZ Sp. z o.o. w Poznaniu*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, 6, s. 189–217.
- Wawrzyniak P. (2005), *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych przeprowadzonych przy ul. Żydowskiej nr 19–21 w Poznaniu w 2005 r.*, wydruk komputerowy w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu, Poznań.
- Wawrzyniak P. (2016), *Sprawozdanie wstępne z rozpoznawczych badań archeologicznych o charakterze sondażowym przeprowadzonych na działkach nr 28 i 30 przy ul. Podgórze nr 2/3 w Poznaniu w 2. połowie listopada – grudniu 2015 roku (etap „A”)*. Materiały do wytycznych konserwatorskich, wydruk komputerowy w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu, Poznań.
- Wdowiszewski Z. (1934), *Marek Ambroży z Nysy i jego „Arma Regni Poloniae” z 1562 r.*, „Miesięcznik Heraldyczny”, 13, s. 166–170, 177–186.
- Wiesiołowski J. (1982), *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań.
- Zisopulu-Bleja K. (2010), *Piec w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu*, [w:] M. Dąbrowska, J. Semków, W. Wojnowska (red.), *Piece kafłowe w zbiorach muzealnych w Polsce. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5–7 września 2008 roku pod patronatem Marszałka Województwa Warmińsko-Mazurskiego Jacka Protasa*, Muzeum Mikołaja Kopernika, Frombork, s. 221–230.
- Zyglewski Z. (1994), *Jan Lubrański, biskup poznański – humanista, mecenas kultury i nauki*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Historyczne”, 4, s. 69–100.

- Żak J. (1977), *Problematyka dotychczasowych badań archeologicznych Starego Miasta*, [w:] W. Błaszczyk (red.), *Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych. Materiały z ogólnopolskiego sympozjum 18–19 października 1973 r.*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań, s. 151–164.
- Žegklitz J. (2019), *Kachle z dílny hrnčíře Adama Špačka (1531–1572) na Novém Městě pražském*, Muzeum hlavního města Prahy, Praha.
- Žegklitz J., Vitanovský M., Závřel J. (2009), *Soubor kachlových forem z pražské hrnčířské dílny Adama Špačka a její kachlová produkce v letech 1531–1572*, „Archeologické rozhledy”, 61, s. 427–466.

Summary

The Saint Wojciech suburbs, situated beyond the Wroniecka Gate and therefore also known as the Wroniecki suburb, were – alongside the Saint Marcin suburb – the oldest within the Poznań conurbation. They occupied a relatively expansive and physiographically diverse area located north of the city, bounded by the waters of the Warta River and its two left-bank tributaries, the Wierzbak and Rudnik (also known as the Bogdanka). The core of the settlement comprised lands clustered around the parish church dedicated to St. Wojciech. Initially owned by the Poznań cathedral chapter and later by the local parish priest, this area contrasted with the terrain directly in front of the Wroniecka Gate, which was under municipal control.

Since its inception, the suburb played an exceptionally significant role in the economic system of Poznań. Its advantageous location – surrounded by efficient watercourses that facilitated the establishment of flour and fulling mills (of which there were at least a dozen) – along with abundant clay deposits suitable for pottery and brickmaking, attracted practitioners of specific trades, primarily potters, weavers, and clothiers. The first group, which included not only potters but also brickmakers, bricklayers, and those engaged in clay extraction, who had likely been active in the area even earlier, made their presence particularly evident around the second half of the 15th century. They constituted a dynamic, well-organised, and highly influential professional community.

Although the first references to physical traces of the potters' activity on the St. Wojciech Hill date back to the early 20th century, archaeological interest in the site did not emerge until several decades later, in the mid-1970s. Among the discoveries from that period is a noteworthy collection of 17th- and 18th-century ceramic wares, consisting primarily of pseudo-maiolica vessels and tiles. In 1993, near the centre of the old suburb – at the intersection of St. Wojciech and Podgórze Streets – relics dating from the second half of the 16th century and the early 17th century were uncovered. Over ten years later, four sondage sites were set up at the back of that workshop. In one of them, a set of clay pottery moulds was found – a patrix and three matrices. On the partially preserved patrix, a shield bearing the Godziemba coat of arms (in the variant with three roots) is depicted, held in both hands by a youngster, a so-called holder, with intricately curled, styled hair and wearing an attire from the period. The mould has been dated to the third quarter of 16th century.

The Poznań patryx was likely produced on site, within the workshop, and according to the classification criteria proposed by the German expert H. Rosmanitz, it proves difficult to categorise. It is presumed to be a second-hand piece, incorporating original components that were replaced once they had worn out. In Poland, remains of such patrices have been found – based on the authors' knowledge – only in Kraków, at 11 Loretańska Street (two fragments), and in Stargard (one fragment), at the intersection of Szewska and Włosiennicza Streets. In both cases, they were discovered within the remains of 16th-century potteries.

Keywords: Poznań, suburb of St. Wojciech, pottery workshop, patrimony, matrix, tile form, Godziemba coat of arms

Janusz Pietrzak

Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny
Instytut Archeologii
e-mail: janusz.pietrzak@uni.lodz.pl

Piotr Wawrzyniak

e-mail: wawrzyniakp@poczta.fm

